

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

КІКТО Світлана Михайлівна

УДК 342.25:37(091)(477.53)«18/19»(043.3)

**ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ
ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(друга половина ХІХ – початок ХХ століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник –

доктор педагогічних наук, професор
СЕМЕНОВСЬКА Лариса Аполлінаріївна,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, професор
кафедри загальної педагогіки та андрагогіки.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
ШТЕФАН Людмила Андріївна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри історії педагогіки
та порівняльної педагогіки;

кандидат педагогічних наук
ДУДКА Тетяна Юріївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, доцент кафедри
менеджменту та інноваційних технологій
соціокультурної діяльності.

Захист відбудеться 8 вересня 2016 о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 2 серпня 2016 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Сиротюк В. Д.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення консолідованого громадянського суспільства в Україні, розвиток демократичної держави в умовах поглиблення децентралізації влади та розширення повноважень місцевого самоврядування територіальних громад (Конституція України; Закон України «Про місцеве самоврядування») зумовлюють необхідність пошуку інноваційних підходів до організації й управління освітою. У найважливіших документах про освіту (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту»; Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна доктрина розвитку освіти у XXI ст., Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки тощо) указується, що освіта має стати вирішальним чинником гуманізації суспільних відносин, механізмом формування нових життєвих орієнтирів особистості. Передумовою утвердження національних інтересів в інтегративному світі, піднесення міжнародного авторитету України та становлення її позитивного іміджу є виховання освічених, високоморальних, мобільних і практико орієнтованих громадян, здатних до конструктивної співпраці, полікультурної та міжособистісної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю держави та її соціально-економічний розвиток.

Необхідність створення системи освіти, здатної реалізувати поставлені стратегічні завдання, актуалізує потребу звернення до кращих традицій вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цей період активно й різнопланово розвивалися земства як самоврядні органи громадсько-державного управління та просвітницько-виховні осередки українського суспільства. Унікальними за характером і вагомістю творчих здобутків були земства Полтавської губернії, які результативно впроваджували педагогічні ініціативи щодо розвитку початкової, загальної, професійно-технічної та позашкільної освіти, розбудови системи професійної підготовки вчителів, удосконалення навчально-виховного процесу, оновлення навчально-методичного забезпечення й матеріально-технічної бази навчальних закладів.

Доцільність дослідження зумовлена гострою необхідністю розв’язання нагальних суспільних проблем і подолання соціально-педагогічних суперечностей: між утвердженням європейських прогресивних процесів демократизації та децентралізації влади, підтримки державою місцевого самоврядування й самоорганізації територіальних громад і наявністю в українському суспільстві таких тенденцій, як не завжди виправдана комерціалізація освітніх послуг, зниження якості освіти тощо; між загальною інтеграційною динамікою створення єдиного європейського регіону освіти та потребою збереження кращих вітчизняних педагогічних надбань; між необхідністю подолання в освітній сфері України низки проблем системного характеру, основними з яких є зниження соціального статусу працівників освіти, надмірно централізована й не достатньо ефективна система управління та фінансування, моральне старіння форм і методів навчання, занепад матеріально-технічної бази тощо та досвідом розв’язання вказаних завдань у

просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду, що, на жаль, унаслідок суспільно-культурних трансформацій ХХ ст. виявився недооціненим.

У ході аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових джерел виявлено, що вчені приділяли увагу вивченню окремих аспектів досліджуваної проблеми. Науковому студіюванню діяльності земств присвятили свої праці вчені-сучасники земств (Б. Веселовський, М. Драгоманов, Є. Звягінцев, С. Сірополко, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.). Науковці доводили ефективність просвітницько-виховної діяльності земств, обґрунтовували їх право на участь в управлінні народною освітою. У радянський період освітню діяльність земств Російської імперії досліджували В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, Є. Мединський, Н. Пірумова, С. Сірополко та ін. Учені наголошували на значенні земств у цивілізаційному культурно-історичному поступі, аналізували труднощі земської освіти, побіжно торкаючись питань, пов'язаних із просвітницькою діяльністю окремих земств. В умовах інноваційного розвитку освіти української держави розкриття внеску земств у становлення національної системи освіти та виховання набуває особливо актуального характеру. Діяльність земських установ у загальному історико-педагогічному процесі України висвітлена у фундаментальних працях А. Бойко, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, І. Зайченка, Н. Побірченко, О. Сухомлинської, Л. Штефан та ін. Конкретизація регіональних особливостей змісту й організації роботи земств дослідженого періоду здійснена у наукових студіях Т. Дудки, Л. Корж, Н. Олійник, Л. Рябовол й ін. Цінний фактичний матеріал із досліджуваної проблеми, але, на жаль, паліативного характеру презентовано у наукових розвідках учених-краєзнавців Полтавщини (Р. Гавриш, О. Дроздова, В. Жук, В. Лобурець, П. Ротач, М. Якименко та ін.).

Здійснений аналіз наукових праць засвідчив, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) донині не була предметом спеціального цілісного вивчення.

Отже, соціально-педагогічна актуальність і доцільність означеної проблеми, важливість об'єктивного осмислення теоретичних надбань і практичного досвіду минулого для удосконалення сучасної освіти, відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження, а також необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертації **«Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Забезпечення єдності педагогічної теорії і практики в умовах модернізації освіти України» (№ 0112U000341).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 5 від 27 жовтня 2011 р.) й узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28 лютого 2012 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні теоретичних ідей, науковому узагальненні прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) та розкритті можливостей його творчої реалізації в умовах модернізації національної освіти.

Відповідно до мети сформульовано **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати ступінь наукової розробленості проблеми.
2. З'ясувати соціально-економічні передумови й організаційно-педагогічні чинники просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
3. Обґрунтувати нормативно-правові й теоретичні основи, виявити специфіку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.
4. Визначити основні етапи, напрями, форми та методи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
5. Розкрити можливості використання прогресивних здобутків земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах інноваційного розвитку освіти України.

Об'єкт дослідження – просвіта та виховання у Полтавській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Предмет дослідження – теорія та практика просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Вибір нижньої межі – 1864 р. – визначається здійсненням низки прогресивних реформ у Російській імперії, заснуванням земських установ як державно-громадських органів самоврядування, діяльність яких пов'язана зі становленням системи народної освіти («Положення про губернські й повітові земські установи», 1864 р.; «Положення про початкові народні училища», 1864 р.). Визначення верхньої межі – 1919 р. – детермінується зміною суспільно-політичної системи в Україні, що спричинило ліквідацію земств і значні трансформації у системі освіти (Маніфест «Про відновлення радянської влади на Україні», 1919 р.; «Положення про єдину трудову школу УРСР», 1919 р.).

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання завдань дисертаційної роботи використовувався комплекс методів, серед них: *історико-педагогічний* (визначення поняттєво-категоріального апарату дисертації, виявлення теоретичних ідей, наукове узагальнення прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.); *історико-генетичний* (вивчення історіографічного аспекту проблеми у науковій літературі); *поетапно-проблемний* (дослідження основних напрямів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.); *порівняльний* (зіставлення поглядів учених, керівників освіти, вчителів-практиків на проблему, що вивчається); *хронологічно-змістовий* (обґрунтування етапів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду); *біографічний* (студіювання науково-педагогічної спадщини

персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток просвітництва та виховання Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.); *контент-аналізу* (вивчення нормативно-правових, наукових, навчально-методичних джерел, що визначали зміст просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду); *моделювання й прогнозування* (актуалізація прогресивних здобутків земств Полтавщини за сучасних умов); *теоретичного узагальнення* (формулювання й обґрунтування висновків дослідження на основі результатів науково-пошукової роботи).

Джерельна база дослідження: документи та матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК): ф. 267 – Павловський І. Ф.; ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора; ф. 707 – Управління попечителя Київського навчального округу; Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: ф. Х – Архів АН УРСР; Державного архіву Полтавської області: ф. 109 – Полтавська повітова земська управа; ф. 222 – Скаржинська К. М.; ф. 521 – Полтавська єпархіальна училищна рада; ф. 610 – Миргородська повітова земська управа; ф. 612 – Лохвицька повітова земська управа; ф. 694 – Гадяцька повітова земська управа; ф. 828 – Пирятинська повітова земська управа; ф. 837 – Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя; ф. 875 – Музей Полтавського губернського земства; Державного архіву Російської Федерації: ф. 63 – відділення зі збереження суспільної безпеки й порядку; ф. 102 – Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ; ф. 539 – Водовозов В. В.; ф. 1741 – Колекція нелегальних видань; ф. 2306 – Міністерство освіти РРФСР.

Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки м. Києва, Державної історичної бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського. Зокрема, раритетні нормативно-законодавчі («Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти» (1802–1873 рр.), «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» (1802–1888 рр.), «Систематичний звіт постанов і розпоряджень Полтавського губернського земства» (1865–1882 рр., 1883–1894 рр., 1904–1912 рр. та ін.), наукові (В. Вахтеров, С. Велецький, Б. Веселовський, Є. Звягінцев, П. Каптерев та ін.), навчально-методичні (М. Демков, В. Євтушевський, М. Корф, О. Сластіон, М. Чехов та ін.), довідково-статистичні джерела («Звіт природничо-історичного музею Полтавського губернського відомства», 1898–1911 рр., «Календар і записна книжка для кореспондентів Статистичного бюро Полтавського губернського земства», 1906–1907 рр., 1913–1915 рр., «Полтавський земський календар», 1908–1910 рр. та ін.), періодичні видання («Вісник виховання», «Журнал Міністерства народної освіти», «Народний учитель», «Педагогічний збірник», «Світло», «Земський огляд», 1869–1916 рр., «Щорічник Полтавського губернського земства», 1895–1916 рр. та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- *вперше*: цілісно розкрито просвітницько-виховну діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); з'ясовано соціально-економічні

передумови й організаційно-педагогічні чинники просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду; обґрунтовано нормативно-правові й теоретичні основи (мета – поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення; принципи – загальності й доступності навчання; зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості й ін.; ідеї – визнання виняткової ролі освіти та виховання у процесах державотворення й консолідації суспільства; важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв'язок із природою; інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів тощо); визначено основні етапи (I – організаційно-підготовчий, 1864 р. – середина 70-х рр. XIX ст.; II – науково-методичний, середина 70-х рр. XIX ст. – початок 90-х рр. XIX ст.; III – узагальнюючо-реформаторський, початок 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.), напрями (навчально-методичний, організаційно-педагогічний, видавничий, бібліографічно-експозиційний, дослідницький), форми (вечірні та повторювальні класи, народні читання, Шевченківські вечори; педагогічні класи, вчительські з'їзди, загальноосвітні підготовчі курси для вчителів тощо) та методи (звуковий метод навчання грамоти, написання творів і переказів, бесіди на природі, драматизація народних казок і літературних творів та ін.) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); виявлено її специфіку (україноцентрований зміст; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності та ін.); розкрито можливості використання творчих надбань земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах на законодавчому, організаційному та технологічному рівнях;

- *уточнено* внесок видатних учених, митців, громадських і земських діячів, меценатів (Г. Галаган, Г. Коваленко, Л. Падалка, М. Рудинський, К. Скаржинська, О. Сластіон та ін.) у становлення освіти та виховання на Полтавщині;

- *розширено* уявлення про хід історико-педагогічного процесу та розвиток земської освіти в Україні;

- *введено* до наукового обігу 16 невідомих і 37 маловідомих архівних джерел.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали дозволять оцінити досвід попередніх поколінь у галузі освіти, а також розкрити можливості творчого використання сформульованих положень і висновків для збагачення історико-педагогічних знань, наповнення змісту лекційних курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки». Результати дослідження можуть бути використані під час написання праць, підручників і навчальних посібників; при підготовці спецсемінарів з історії педагогіки; у роботі наукових гуртків, конференцій; у післядипломній педагогічній освіті; у системі управління освітою. Матеріали наукового пошуку використано у розробці авторського спецкурсу «Актуалізація ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти».

Результати дослідження впроваджено у педагогічний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 4857/01-55/29 від 16.12.2015 р.), Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 68-16-12 від 28.01.2016 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 70 від 19.02.2016 р.), Вінницького коледжу будівництва і архітектури Київського національного університету будівництва і архітектури (довідка № 523 від 04.12. 2015 р.), Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка (довідка № 1162 від 09.12.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, висвітлювалися у виступах на міжнародних науково-практичних конференціях: «Андрагогіка в системі педагогічних наук: методологія, теорія, практика» (Полтава, 2011), «Упровадження інновацій як чинник єдності педагогічної теорії та освітньої практики» (Полтава, 2012) та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Політехнічна освіта як засіб забезпечення ринку праці в Україні» (Полтава, 2013), «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 2015), «Упровадження основних положень Закону України «Про вищу освіту» як засіб забезпечення європейського рівня діяльності вищої школи» (Полтава, 2015), «Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти: досвід та перспективи» (Умань, 2015).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 11 одноосібних публікаціях, серед яких: 6 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – у міжнародному науковому фаховому виданні, 4 статті у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (416 найменувань, з них 62 архівні справи), 9 додатків на 55 сторінках. Дисертація містить 8 таблиць. Загальний обсяг рукопису становить 274 сторінки, з яких основного тексту – 180 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, вказано хронологічні межі дослідження, викладено інформацію щодо джерел дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення, відображено апробацію й упровадження отриманих результатів, подано відомості щодо публікацій і структури роботи.

У першому розділі «**Теоретичні основи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)**» проаналізовано ступінь розробленості досліджуваної проблеми, визначено основні передумови та чинники розвитку, обґрунтовано нормативно-правове й наукове забезпечення просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

Проведений історико-генетичний аналіз засвідчив, що значення наукових робіт дорадянського часу (1864–1917 рр.) полягає у тому, що у них містився фактичний і статистичний матеріал, який розкривав діяльність земських органів у загальних рисах. Проблема взаємовідносин земств і центральної влади розкрита у працях О. Васильчикова, С. Вітте, О. Градовського, М. Драгоманова, О. Лохвицького й ін. Законодавчо-організаційні засади створення земських установ і формування їх бюджетів, зокрема й Полтавського губернського земства, висвітлено у роботах В. Абрамова, Б. Веселовського, С. Велецького та ін. У дослідженнях В. Акімова, Є. Звягінцева, Г. Фальборка, В. Чарнолуського, М. Чехова розкрито становище народних шкіл, з'ясована роль земств у розвитку шкільної мережі та розкрита їхня позашкільна культурно-освітня діяльність. Актуальні загальнопедагогічні аспекти (збагачення змісту освіти, оновлення форм і методів викладання, вдосконалення педагогічної майстерності вчителів, забезпечення позашкільної освіти тощо) просвітницько-виховної діяльності земств було обґрунтовано В. Вахтеровим, М. Корфом, М. Пироговим, О. Рахманським, К. Ушинським, І. Фесенком та ін. Питання українізації земських навчальних закладів піднімалися Б. Грінченком, О. Кониським, О. Русовим, С. Русовою, В. Хижняковим та ін. Нормативно-правові й організаційні особливості діяльності земств власне Полтавської губернії подано у наукових студіях краєзнавців – П. Бодянського, В. Бучневича, В. Василенка, О. Зеленського, Л. Модзалевського, І. Павловського, Ф. Щербини, Ю. Яцевича й ін.

У ході дослідження виявлено, що історіографії радянського часу (1918–1990 рр.) в цілому характерне висвітлення соціально-економічних аспектів діяльності земств у контексті загальнокультурного розвитку суспільства (В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, В. Лейкіна-Свірська, Н. Пірумова та ін.). Низка вчених зосередила погляд на вивчені соціально-політичних прагнень прогресивних земських діячів, розглядаючи різні періоди в становленні та розвитку земсько-ліберального руху на чолі з дворянством (Ф. Петров, Е. Черменський, П. Шлемін та ін.). Встановлено, що в указаних працях розкривалася внутрішня політика царського уряду відносно земських органів. Зауважимо, що інколи ці дослідження не були позбавлені ідеологем. Варто також зазначити, що цілковита увага дослідників зосереджувалася на діяльності органів земського самоуправління у загальноімперському масштабі. Відмітимо, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії спеціально не розглядалася. Матеріали з даної проблеми фрагментарно представлені у низці краєзнавчих публікацій з історії Полтавщини (В. Жук, В. Лобурець, Я. Риженко, О. Супруненко та ін.).

З'ясовано, що наукова література пострадянського часу (1991 р. – початок ХХІ ст.) відзначається якісними змінами в об'єктивному висвітленні історико-педагогічних аспектів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду, використанням новітньої методології та широкої джерельної бази. Окрема група досліджень представлена дослідженнями загальноісторичного спрямування, у яких здійснено конструктивну оцінку здобутків земських установ у контексті цивілізаційного культурно-історичного поступу (В. Абрамов, Дж. Бушнелл, Т. Гунчак, Б. Елкоф, Г. Касьянов, О. Коновець, М. Шип та ін.).

Виняткову наукову цінність становлять фундаментальні праці істориків педагогіки, в яких відображено просвітницько-виховну діяльність земств на тлі розвитку педагогічної думки й освітньої практики в Україні (Л. Вовк, Н. Дем'яненко, І. Зайченко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Л. Штефан та ін.). Результати пошуків науковців вирізняються новизною фактичного матеріалу, реальністю його педагогічно-прогностичної оцінки й інтерпретації. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне підкреслити вагомість видань за ред. О. Сухомлинської «Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.)», 2003 р.; «Українська педагогіка в персоналіях», 2005 р., а також наукові праці Л. Вовк «Історія освіти дорослих в Україні», 1994 р.; Н. Дем'яненко «Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина XX ст.)», 1998 р.; Н. Побірченко «Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.)», 2002 р.; І. Зайченко «Історія педагогіки», 2010 р.

Привертають увагу дисертаційні дослідження, присвячені розкриттю культурно-освітньої складової діяльності земських установ України, яка була спрямована на піднесення загальної культури населення, відродження національного духу (А. Гуз, І. Захарова, О. Мармазова та ін.). Регіональні особливості діяльності земських установ у сфері освіти та виховання представлено у дисертаційних роботах Л. Корж, Н. Олійник, Л. Рябовол та ін. Загальнотеоретичні основи становлення земств як осередків просвітницько-виховної діяльності в Україні досліджуваного періоду розглядаються у наукових публікаціях Т. Благової, Ж. Ільченко, Н. Калиниченко та ін.

Окремі аспекти просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії знайшли відображення у працях істориків-краєзнавців (О. Белько, Р. Гавриш, О. Дроздова, В. Жук, В. Ковган, О. Козаченко, В. Лобурець, Т. Малєєва, П. Ротач, М. Якименко та ін.). Указані дослідження побудовані на широкій історіографічній базі, утім більшість із них торкаються досліджуваного питання побіжно.

Установлено, що однією з особливостей вивчення проблеми просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. є її багатоплановість. Це вимагало залучення багатьох джерел, які за спрямованістю, значимістю, видами й авторством згруповано таким чином: 1) офіційні документи уряду дореволюційної Російської імперії; 2) матеріали земських з'їздів і комісій; 3) статистичні та звітні матеріали земств Полтавської губернії; 4) наукова література наративного характеру; 5) центральна та місцева періодика; 6) документальні матеріали, які зберігаються в архівах.

У ході наукових пошуків з'ясовано найважливіші соціально-економічні передумови становлення земств Полтавської губернії досліджуваного періоду: відміна кріпосного права, яка призвела до суспільної й економічної кризи у Російській імперії; активна діяльність громадських об'єднань щодо поширення національних ідей і науково-технічних знань серед широких верств населення; інтенсивне розроблення положень соціальної філософії, державного управління й економічної теорії; бурхливий розвиток сільського господарства, ремісництва, кустарних, промислових і транспортних підприємств, збільшення обсягів торгівлі; підвищення уваги держави до проблем розвитку шкільної та професійної освіти й ін.

Проведене дослідження свідчить, що динамічному розвитку земств Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. сприяли такі організаційно-педагогічні чинники: усунення неграмотності населення; прагнення освітян до піднесення педагогічної свідомості широкої громадськості; поява у вітчизняній педагогічній науці фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню значення навчання й виховання для розвитку суспільства та формування конкретної особистості; становлення вітчизняної системи шкільної, позашкільної та професійно-технічної освіти тощо.

Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) регламентувалася такими нормативно-правовими документами: «Положення про губернські й повітові земські установи» (1864, 1890 рр.), «Положення про початкові народні училища» (1864 р., 1874 р.), «Земські установи: положення про губернські й повітові земські установи. Правила про порядок приведення їх у дію» (1865 р.), «Положення про вчительські семінарії» (1870 р.), «Статут реальних училищ» (1872 р.), «Основні положення про промислові училища» (1888), «Положення про художньо-промислові навчальні заклади» (1902 р.), «Матеріали з реформи середньої школи» (1915 р.) тощо.

На засадах феноменологічного та герменевтичного підходів з'ясовано, що науковим і навчально-методичним підґрунтям просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду слугували: положення про гармонійне та всебічне виховання особистості, необхідність навчання рідною мовою, забезпечення загальноосвітнього, виховального та природовідповідного характеру навчання (В. Вахтеров, П. Каптерев, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.), формування ціннісного ставлення до культури, традицій, історії українського народу (М. Драгоманов, С. Русова, О. Сластіон та ін.); фундаментальні висновки щодо важливості трудового виховання та професійної освіти молодого покоління (І. Анопов, М. Демков, К. Цируль та ін.); результати розробки науково-методичних засад земської початкової школи (В. Євтушевський, М. Корф, Т. Лубенець та ін.).

Проведений у ході роботи аналіз дає підстави стверджувати, що до теоретичних ідей, які лежали в основі просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії вказаного періоду доцільно віднести такі положення: виняткова роль освіти та виховання в процесах державотворення й консолідації суспільства; важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв'язок із природою; інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів; широке застосування практико орієнтованих методів загальноосвітнього та професійного навчання; оптимальне поєднання шкільних і позашкільних форм просвітницько-виховної діяльності тощо.

У другому розділі **«Узагальнення досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початку XX століття)»** визначено основні етапи, напрями, форми та методи, виявлено специфіку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії; з'ясовано внесок діячів земств Полтавської губернії у становлення вітчизняної системи освіти та виховання.

У ході дослідження виявлено, що склад Полтавського губерньського земства був більш демократичним, ніж представництво інших земств України. У зв'язку з цим, земські установи стали проміжною ланкою між суспільством та урядовим апаратом. Важливо, що їхня фундація надавала можливість різним верствам населення, у тому числі й селянам, бути допущеними до розв'язання важливих економічних і соціальних проблем, що, у свою чергу, спричинило прагнення до підвищення грамотності, тому просвітницько-виховна діяльність стала ваговою складовою функціонування земств.

З'ясовано, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початку XX ст.) була спрямована на поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення на принципах загальності й доступності навчання; зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості тощо.

Проаналізувавши діяльність земських установ Полтавської губернії досліджуваного періоду у сфері освіти та виховання на основі трьох критеріїв, зокрема: а) соціально-економічного розвитку суспільства; б) наявності та змісту нормативно-правових документів; в) розвитку педагогічної теорії й освітньо-виховної практики, визначено три етапи її розвитку: 1) організаційно-підготовчий (1864 р. – початок 70-х років XIX ст.); 2) науково-методичний (середина 70-х – середина 90-х рр. XIX ст.); 3) узагальнювально-реформаторський (середина 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.).

I етап (1864 р. – середина 70-х рр. XIX ст.) – організаційно-підготовчий – характеризувався становленням земських освітніх структур Полтавської губернії згідно із «Положенням про губерньські і повітові земські установи» (1864 р.), «Положенням про початкові народні училища» (1864 р.), а також відсутністю планомірної та скоординованої роботи губерньського та повітових земств у сфері освіти й виховання. У цей час земства зосередили увагу на статистично-дослідницькому напрямі (проводили дослідження стану шкільництва у Полтавській губернії); долучалися до матеріального забезпечення початкових навчальних закладів на засадах «стимулювання» (закупівля навчального приладдя та підручників, надання фінансової допомоги вчителям) і «спільного утримання» (залучення коштів громад для утримання шкіл); здійснювали організаційно-педагогічне керівництво та нагляд за навчально-виховним процесом на засадах децентралізації (представники земств входили до складу училищних рад); робили спроби реалізації свого права щодо заснування земських шкіл.

II етап (середина 70-х рр. XIX ст. – початок 90-х рр. XIX ст.) – науково-методичний – позначився докорінними змінами у просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії відповідно «Положення про початкові народні училища» (1874 р.), а також нерівномірністю розвитку різних напрямів роботи земств. Самостійність органів земського самоврядування обмежувалася, натомість вплив чиновників Міністерства народної освіти, дворянства та духовенства посилювався. Земства Полтавщини зосередили свою увагу на науково-методичній діяльності; здійснювали представництво в училищних радах; відкривали початкові та професійні

навчальні заклади (Кременчуцька акушерсько-фельдшерська школа, Лубенська сільськогосподарська школа, Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя, Полтавська фельдшерська школа, Полтавська школа садівництва, Полтавське ремісниче училище тощо);

III етап (початок 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.) – узагальнювально-реформаторський – позначався виробленням скоординованої політики губернського та повітових земств, багатоплановою та системною роботою, відстоюванням інтересів національної української школи, розширенням фінансових повноважень. Його початок знаменувався ухваленням «Положення про губернські і повітові земські установи» (1890 р.), яке, з одного боку, обмежило автономію органів земського самоврядування та посилило контроль державної адміністрації, а з іншого, зумовило піднесення земського руху на Полтавщині та спонукало до розвитку нових напрямів просвітницько-виховної діяльності земств – видавничого й бібліографічно-експозиційного. У цей час значно розширився земський вплив в училищних радах за рахунок делегування до їхнього складу голів земських управ і земських лікарів; здійснювалися широкомасштабні реформаторські ініціативи земств Полтавської губернії щодо зміцнення земської системи освіти, розширення шкільних програм (із природознавства, історії, географії, трудового навчання та дисциплін художньо-естетичного циклу), підготовки педагогічних кадрів, удосконалення організаційних форм і методів навчально-виховної діяльності, проведення шкільних статистичних досліджень, налагодження системи будівництва навчальних закладів в українському архітектурному стилі, розробки та впровадження плану загального початкового навчання, розвитку позашкільної освіти. Доцільно також позитивно оцінити діяльність Педагогічного бюро, що функціювало у структурі Полтавського губернського відомства упродовж 1905–1919 рр. як перший науково-освітній центр удосконалення педагогічної майстерності вчителів Полтавської губернії.

На підставі поетапно-проблемного аналізу нами виокремлено основні напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: 1) навчально-методичний – пов'язаний із розробленням теоретико-практичних засад земської народної школи; українізацією освіти; розробкою навчальних планів і програм; збагаченням змісту навчання дисциплінами природничо-математичного та художньо-естетичного спрямування, а також дидактичним матеріалом народознавчого та практико орієнтованого характеру; вдосконаленням методів і форм викладання; 2) організаційно-педагогічний – передбачав організацію й інспектування мережі початкових земських шкіл і початкових народних училищ; започаткування вечірніх, повторювальних, ремісничих і рукодільних класів; відкриття та забезпечення професійних (сільськогосподарських, ремісничих, промислово-художніх тощо) навчальних закладів; організацію спеціальних короткотермінових сільськогосподарських курсів; підготовку педагогічних кадрів (відкриття учительських семінарій у Великих Сорочинцях (1908 р.), Решетилівці (1909 р.), Лубнах (1911 р.), Прилуках (1915 р.), Полтаві (1917 р.), педагогічних класів на базі повітових училищ, проведення вчительських з'їздів і підготовчих загальноосвітніх курсів тощо); 3) видавничий – спрямовувався на

підготовку та видання підручників і посібників, методичних розробок і дидактичних матеріалів, науково-популярної літератури, рецензій, педагогічних періодичних видань. Відзначимо, зокрема, заснування Полтавським губернським земством першого в Україні педагогічного видавництва «Український учитель», а також педагогічного часопису для вчителів початкових шкіл (1906 р.); 4) бібліографічно-експозиційний – пов'язаний із фундацією шкільних і педагогічних бібліотек для вчителів, книгозбірень і музеїв унаочнення, проведенням сільськогосподарських і виробничих виставок, створенням читалень для селян, заснуванням при Полтавському губернському земстві Природничо-історичного музею (1891 р.) та Центральної педагогічної бібліотеки (1906 р.) тощо; 5) статистично-дослідницький – передбачав здійснення шкільних статистичних досліджень, вивчення стану просвітницько-виховної практики на місцях та ін.

Дослідженням доведено, що, незважаючи на певні складнощі (часткове обмеження прав земських структур законодавством, недостатність коштів, бюрократичний характер виконання нормативних настанов тощо) Полтавське губернське земство виступало ініціатором низки прогресивних починань просвітницько-виховного спрямування. Приміром, у 1883 р. запроваджено програму санітарно-гігієнічного обстеження учнів і шкіл, яку розробили земські лікарі Федір і Єлизавета Яницькі. У 1894 р. на основі детального вивчення стану розвитку освіти на Полтавщині було розпочато реалізацію програми обов'язкового початкового навчання дітей 8–11 років (із перспективою на 10–15 років). Підкреслимо також, що Лохвицьке повітове земство у 1898 р. першим на території Лівобережної України приступило до виконання програми розширення мережі шкіл, здійснивши при цьому асигнування на будівництво у розмірі 10040 крб. Згодом, у 1910 р. було проведено конкурс із проектування шкільних будівель в українському архітектурному стилі, результати якого втілилися у широко масштабному для тих часів проекті спорудження навчальних закладів.

Аналіз якісних і кількісних показників просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду дає підстави виокремити такі три групи: 1) повітові земства із високою результативністю роботи (Костянтиноградське, Лохвицьке, Миргородське, Полтавське, Роменське); 2) повітові земства із середньою результативністю роботи (Гадяцьке, Кобеляцьке, Зіньківське, Кременчуцьке, Лубенське, Пирятинське, Прилуцьке, Хорольське); 3) повітові земства із низькою результативністю роботи (Золотоніське, Переяславське).

Із позиції персоніфікованого підходу у дослідженні відображено просвітницько-виховну співпрацю земств Полтавської губернії з видатними вченими, митцями, громадськими діячами, меценатами – В. Василенком (збагачення національним компонентом змісту ремісничої освіти та заснування кустарного музею при губернській земській управі); Г. Галаганом (розробка та реалізація плану початкової освіти у м. Прилуки, відкриття та фінансове забезпечення низки навчальних закладів у Полтавській губернії); Г. Коваленком (виконання обов'язків редактора журналу «Рідний край», діяльність на посаді інспектора позашкільної освіти Полтавської губернії та читання лекцій на просвітницьких курсах для дорослих), Ф. Лизогубом

(організаційно-педагогічна робота на посаді голови Полтавської земської управи), Л. Падалкою (історико-педагогічні й етнографічні дослідження та співпраця зі статистичним бюро Полтавського губернського земства); М. Рудинським (організаційно-освітня діяльність на посаді очільника Педагогічного бюро Полтавського губернського земства); К. Скаржинською (пожертвування приватного історико-археологічного музею та бібліотеки Полтавському губернському земству, а також заснування навчальних закладів на благодійних засадах); О. Сластіоном (педагогічна діяльність у Миргородській художньо-промисловій школі імені М. В. Гоголя й участь у проекті щодо спорудження будівель земських шкіл у стилі українського модерну) тощо.

Здійснення порівняльного аналізу із роботою інших земських установ України (друга половина XIX – початок XX ст.) дозволило виявити специфіку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду: україноцентрований зміст; пріоритетність морального, естетичного та трудового виховання; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності; домінування практико орієнтованих форм і методів, що пробуджують активність і творчість особистості; широка співпраця із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України.

У третьому розділі **«Актуалізація педагогічних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в світлі модернізації національної системи освіти»** розкрито основні напрями творчого використання педагогічних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) у сучасних умовах.

На основі парадигмального підходу, що передбачає вивчення досліджуваної проблеми із позицій виникнення та трансформації педагогічних теорій, встановлено певну співзвучність ідей просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду та положень, що визначено у новітніх державних освітніх документах (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Концепція розвитку освіти на період 2015-2025 років», «Концепція національно-патріотичного виховання» тощо), обґрунтовано у працях сучасних педагогів-науковців (В. Андрущенко, В. Кремень, В. Луговий, О. Падалка, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.), а також зреалізовано у прогресивному досвіді вчителів-практиків (О. Горіна, Л. Грищенко, О. Довбня, Р. Дзюба та ін.).

Особливо актуально у цьому контексті звучить питання переходу до державно-громадської моделі управління освітою, що передбачає узгоджену взаємодію між державою та громадою: у розв'язанні широкого спектру проблем, пов'язаних із можливістю ефективно впливати на освітню політику, у прийнятті управлінських рішень, у виконанні функцій ресурсного забезпечення тощо.

Здійснене у ході дослідження наукове узагальнення історико-педагогічних здобутків, сучасної педагогічної теорії та шкільної практики засвідчило факти творчого використання надбань просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Установлено, що перспективний характер стосовно актуалізації досліджуваної проблеми має створена

за ініціативою Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського програма розвитку громадсько активних шкіл, яка об'єднала загальноосвітні школи I-III ступенів № 17, 18, 34 (м. Полтава), № 16 (м. Кременчук), Дібрівську загальноосвітню школу I-III ступенів Миргородського району Полтавської області, Супрунівську загальноосвітню школу I-III ступенів Полтавського району Полтавської області та ін. Програма націлена на налагодження професійного діалогу педагогів-науковців і вчителів-практиків для взаємодії освітян області у справі розвитку шкільництва на засадах самоврядування, узгодження дій із метою забезпечення відкритості освіти та генерування інноваційних ідей.

На сучасному етапі розвитку України, коли існує загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна потреба переосмислення історико-педагогічної спадщини та здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей і молоді – формування нового українця-громадянина, який діє на основі національних і європейських цінностей. З огляду на вказані стратегічні орієнтири, у роботі здійснено аналіз творчих надбань Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, який був заснований Полтавським губернським земством у 1896 р. Результати дослідження надали підстави констатувати, що заклад зберігає та примножує творчі здобутки попередників, зокрема оптимальне поєднання навчальної діяльності та творчої праці у педагогічному процесі, застосування різноманітних форм національно-патріотичного виховання молоді, збагачення навчальної експозиції кераміки; активна участь та утримання лідируючих позицій у міжнародній і всеукраїнській виставковій діяльності. Все це дозволило визнати Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка осередком освітньо-виховних традицій, започаткованих земствами Полтавської губернії досліджуваного періоду.

У руслі популяризації досліджуваної проблеми науковий інтерес становить громадська ініціатива створення волонтерського проекту «Школи Лохвицького земства (спільнота захисту шкіл О. Сластіона)», що спрямований на відбудову та відродження земських шкіл. Організаторами проекту виступили О. Герасим'юк (журналіст і громадський діяч), М. Кривчун (директор фонду Г. Сковороди), В. Юрченко (директор Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка). Учасники групи залучаються до вивчення та поширення просвітницько-виховного досвіду земств Полтавської області другої половини XIX – початку XX ст., а також здійснюють масштабні трудові акції щодо відтворення початкового стану будівель, їх подальшого використання з освітньо-виховною метою.

Здійснена актуалізація матеріалів дослідження засвідчила реальні можливості використання його результатів у педагогічній теорії та освітній практиці.

ВИСНОВКИ

Реалізовані мета та завдання надали можливість засвідчити такі результати.

1. Проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку

XX ст. Систематизація наукових джерел за хронологічним критерієм дозволила виокремити такі **групи праць**: 1) дорадянського часу (1864–1917 рр.) – пов’язані із накопиченням первинних відомостей про діяльність земств, обґрунтуванням загальнопедагогічних засад їхнього функціонування (В. Вахтеров, Б. Веселовський, М. Корф, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.); 2) радянського часу (1918–1990 рр.) – спрямовані на висвітлення соціально-економічних аспектів діяльності земств у контексті загальнокультурного розвитку суспільства (В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, Є. Мединський, Н. Пірумова, С. Сірополко та ін.); 3) пострадянського (1991 р. – початок ХХІ ст.) – характеризуються ґрунтовною джерельною базою та новітньою методологією, що забезпечує фундаментальність досліджень означеної проблеми (Л. Вовк, Н. Дем’яненко, І. Зайченко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Л. Штефан та ін.). Аналіз наукової літератури за проблемно-критичним критерієм засвідчив існування чотирьох груп дослідження за такими спрямуваннями: 1) історико-педагогічний; 2) загальноісторичний; 3) соціально-філософський; 4) краєзнавчо-бібліографічний.

2. З’ясовано соціально-економічні **передумови** (відміна кріпосного права, активна діяльність громадських об’єднань щодо поширення науково-технічних знань серед широких верств населення; інтенсивне розроблення ідей соціальної філософії й економічної теорії; бурхливий розвиток сільського господарства, ремісництва, промислових і транспортних підприємств, збільшення обсягів торгівлі; підвищення уваги держави до проблем розвитку шкільної та професійної освіти тощо) та організаційно-педагогічні **чинники** (усунення неграмотності населення; прагнення освітян до піднесення педагогічної свідомості широкої громадськості; поява у вітчизняній педагогічній науці фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню значення виховання для розвитку суспільства та формування конкретної особистості; становлення вітчизняної системи шкільної, позашкільної та професійно-технічної освіти тощо) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

3. Обґрунтовано **нормативно-правові** («Положення про губернські й повітові земські установи», 1864 р., 1890 р.; «Положення про початкові народні училища», 1864 р., 1874 р.; «Земські установи: положення про губернські й повітові земські установи. Правила про порядок приведення їх у дію», 1865 р.; «Положення про вчительські семінарії», 1870 р.; «Статут реальних училищ», 1872 р., «Основні положення про промислові училища», 1888 р.) й **теоретичні основи** (мета – поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення; принципи – загальності й доступності навчання; зв’язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості; ідеї – виняткова роль освіти та виховання у процесах державотворення й консолідації суспільства; важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв’язок із природою; інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів; оптимальне поєднання шкільних і позашкільних форм просвітницько-виховної діяльності тощо); виявлено **специфіку**

(україноцентрований зміст; пріоритетність морального, естетичного та трудового виховання; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності; домінування практико орієнтованих форм і методів, що пробуджують активність і творчість особистості; широка співпраця із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

4. Визначено основні **етани** (I – організаційно-підготовчий (1864 р. – початок 70-х років XIX ст.); II – науково-методичний (середина 70-х – середина 90-х рр. XIX ст.); III – узагальнювально-реформаторський (середина 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.) та **напрями** (навчально-методичний – розроблення теоретико-практичних засад земської народної школи, українізація освіти, збагачення її змісту дисциплінами природничо-математичного та художньо-естетичного спрямування, удосконалення форм і методів викладання й ін.; організаційно-педагогічний – відкриття й інспектування навчальних закладів, започаткування вечірніх, повторювальних, ремісничих і рукодільних класів, підготовка педагогічних кадрів тощо; видавничий – розробка та видання навчальних підручників і методичних посібників, дидактичних матеріалів, науково-популярної літератури, рецензій, педагогічних періодичних видань та ін.; бібліографічно-експозиційний – фундація шкільних і педагогічних бібліотек, книгозбірень та музеїв унаочнення, організація сільськогосподарських і виробничих виставок, створення читалень для селян тощо; статистично-дослідницький – здійснення шкільних статистичних досліджень, вивчення стану освітньої практики на місцях тощо) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Охарактеризовано **форми** (ремісничі класи для хлопців і рукодільні класи для дівчат, вечірні та повторювальні класи для дорослих, самостійна робота учнів, народні читання, публічні лекції, екскурсії, виставки, ювілейні Шевченківські вечори, спектаклі, концерти, робота на пришкільних ділянках; педагогічні класи, вчительські з'їзди, літні загальноосвітні підготовчі курси для вчителів тощо) та **методи** (звуковий метод навчання грамоти, метод вправ, написання творів і переказів, методи навчання арифметики В. Грубе та В. Євтушевського, бесіди на природі, драматизація народних казок і літературних творів тощо) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

5. Розкрито **можливості** використання прогресивних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти України: 1) на законодавчому рівні – вироблення новітньої стратегії удосконалення нормативно-правової бази оптимізації державних управлінських структур у галузі освіти на засадах демократизації, децентралізації та самоврядування; 2) на організаційно-методичному рівні – оновлення змісту освіти та виховання, його гармонізація із сучасними вимогами життя, культурою українського народу, потребами особистості та суспільства; розробка й упровадження форм і методів, які сприяють розвитку творчої самостійності, трудової та громадянської активності, формують у молодого покоління систему загальнолюдських і національних цінностей; створення соціально-

педагогічних комплексів, які уможливлюють співпрацю шкільних і позашкільних навчальних закладів, родини, культурно-просвітницьких і громадських установ, підприємств-спонсорів, меценатів тощо; 3) на технологічному рівні – організація пошуково-краєзнавчої, музейно-педагогічної, волонтерської, виробничої діяльності учнів та студентів у ході навчально-виховної взаємодії; урізноманітнення позакласних і позашкільних форм освіти та виховання; поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребує загальнодидактична та науково-методична спадщина земських діячів другої половини XIX – початку XX ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Кікто С. Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Кікто // Педагогічні науки : зб. наук. праць Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2012. – Вип. 55. – С.140–144.
2. Кікто С. Український контекст в творчій і громадській діяльності Опанаса Сластіона / С. Кікто // Педагогічні науки : зб. наук. праць Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2013. – Вип. 2 (58). – С.136–142.
3. Кікто С. Розвиток професійної освіти у діяльності земств Полтавської губернії / С. Кікто // Педагогічні науки : зб. наук. праць Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2014. – Вип. 60. – С. 153–157.
4. Кікто С. Педагогічна спадщина О. Сластіона у становленні вітчизняної професійної освіти / С. Кікто // Всеукр. наук.-практ. освіт.-попул. журнал «Імідж сучасного педагога». – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – №8 (157). – С. 50–53.
5. Кікто С. Напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії / С. Кікто // Педагогічні науки : зб. наук. праць Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2015. – Вип. 64. – С. 149–153.
6. Кікто С. Організаційно-педагогічні засади функціонування навчальних закладів Полтавської губернії / С. Кікто // Всеукр. наук.-практ. освіт.-попул. журнал «Імідж сучасного педагога». – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – № 1 (160). – С. 46–49.

Стаття у міжнародному науковому фаховому виданні

7. Kikto S. Development of primary education by Poltava province public administration / S. Kikto // Journal «Nauka i Studia». – Przemysl, 2015. – №15. – P. 5–13.

Матеріали науково-практичних конференцій і семінарів

8. Кікто С. Освіта дорослих в Україні: проблеми і перспективи / С. Кікто // Дидаскал : часопис : матеріали Міжнародного методологічного семінару [«Андрагогіка в системі педагогічних наук: методологія, теорія, практика»], (Полтава, 15-16 лист. 2011 р.). – Полтава : Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г.Короленка, 2012. – № 12. – С. 137–141.
9. Кікто С. Традиції та інновації в практиці ВНЗ I-II рівнів акредитації / С. Кікто // Дидаскал : часопис : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Упровадження інновацій як чинник єдності педагогічної теорії та освітньої

практики»], (Полтава, 20-21 лист. 2012 р.). – Полтава : Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – № 13. – С. 35–38.

10. Кікто С. Реалізація ідеї трудового навчання в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Кікто // Дидаскал : часопис: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [«Політехнічна освіта як засіб забезпечення ринку праці в Україні»], (Полтава, 19-20 лист. 2013 р.). – Полтава : Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – №14. – С. 36–39.

11. Кікто С. Музей кераміки гоголівської школи / С. Кікто // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : матеріали 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. [«Український технічний музей : історія, досвід, перспективи», (Київ, 4-6 червня 2015 року). – К. : 2015. – С. 63–66.

АНОТАЦІЇ

Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертація є цілісним науковим дослідженням теоретичних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовано ступінь дослідженості проблеми, з'ясовано соціально-економічні передумови й організаційно-педагогічні чинники просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду. Обґрунтовано нормативно-правові й теоретичні основи, виявлено специфіку, визначено основні етапи, напрями, форми та методи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Розкрито можливості використання прогресивних здобутків земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах інноваційного розвитку освіти України.

Ключові слова: просвітницько-виховна діяльність, земства Полтавської губернії, ідеї, досвід, навчальні заклади, освіта, виховання.

Кикто С. М. Просветительско-воспитательная деятельность земств Полтавской губернии (вторая половина XIX – начало XX века). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация является целостным научным исследованием теоретических идей и опыта просветительско-воспитательной деятельности земств Полтавской губернии второй половины XIX – начала XX в. Проанализирована степень изученности проблемы, установлены социально-экономические предпосылки и организационно-педагогические факторы просветительско-воспитательной деятельности земств

Полтавской губернии исследуемого периода. Определены нормативно-правовые и теоретические основы, выявлены специфика, основные этапы, направления, формы и методы просветительно-воспитательной деятельности земств Полтавской губернии (вторая половина XIX – начало XX в.). Раскрыты возможности использования прогрессивных достижений земств Полтавской губернии исследуемого периода в современных условиях инновационного развития образования Украины.

Ключевые слова: просветительно-воспитательная деятельность, земства Полтавской губернии, идеи, опыт, учебные заведения, образование, воспитание.

Kikto S. M. Educational and pedagogical zemstvos' activity of Poltava province (second half of XIX – beginning of XX century). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2016.

Theoretical ideas are revealed in this thesis for the first time, progressive experience of educational and pedagogical zemstvos' activity of Poltava province (second half of XIX – beginning of XX century) is scientifically generalized and possibilities of its creative implementation in the context of modernization of the national education are outlined.

The degree of scientific elaboration of the problem is analyzed in the work. Systematization of scientific literature on the chronological criterion allowed to single out the following groups of works: 1) pre-Soviet period (1864-1917) that are associated with the accumulation of primary information about zemstvos' activities, grounding the general pedagogical principles of their functioning (M. Bunakov, V. Vakhterov, B. Veselovskyi, M. Korf, G. Falbork and others); 2) Soviet period (1918-1990) aimed at highlighting social and economic aspects of zemstvos' activities in the context of general and cultural development of the society (V. Borysenko, V. Harmiza, L. Zakharov, V. Leikina-Svirskaya, N. Pirumova and others); 3) post-Soviet period (1991 – beginning of XXI century) which are characterized by the profound source base and the latest methodology that provides a fundamental research of the outlined problem (L. Vovk, L. Korzh, N. Pobirchenko, O. Sukhomlynska, L. Shtefan and others).

Social and economic background (the abolition of serfdom; the vigorous activity of public associations for the dissemination of the national ideas and technical science knowledge among the broad segments of the population; the rapid development of agriculture, handicraft trade, handicraft establishments and industrial enterprises; increasing the government attention to the problems of school and professional education development etc.) and organizational and pedagogical factors (the elimination of illiteracy of the population; the desire of educators to rise the pedagogical consciousness of the society; the appearance of fundamental pedagogical works in the national pedagogy; the formation of the national system of formal, non-formal and vocational education etc.) of educational and pedagogical zemstvos' activity of Poltava province (second half of XIX – beginning of XX century) are clarified.

Substantive legal framework of educational and pedagogical activity of zemstvos in the Poltava province of the investigated period are proved: «The Statute on provincial and

district zemstvo institutions», 1864 and 1890; «The Statute on primary public schools», 1864, 1874; «Zemstvo institutions: the statute on provincial and district zemstvo institutions. Rules on the procedure to bring them into action» 1865; «The Statute on non-classical secondary schools», 1872; «The fundamental principles of industrial schools», 1888; «The Statute on industrial art establishments», 1902 etc.

Theoretical foundations (goal – literacy improvement and enhancement of cultural and value needs among the broad segments of the population; principles – education generality and accessibility; the connection of education with life, culture, traditions of the Ukrainian people; publicity and democracy; partial administrative and financial autonomy; openness to cooperation with the territorial community; ideas – the unique role of education in the processes of state formation; preservation of national identity of the Ukrainian people by means of moral, aesthetic and labor education of the young generation; the combination of learning activities and pupils' creative work; the need for broad application of practice oriented methods of general education and vocational training etc.) of educational and pedagogical zemstvos' activity of Poltava province (second half of XIX – beginning of XX century) are analyzed.

The specificity (the Ukrainian centered content; the priority of moral, aesthetic and labor education; reliance on national and cultural traditions; the high level of pedagogical culture and initiative; the dominance of practice oriented forms and methods that evoke individual's activity and creativity; the extensive cooperation with the progressive figures of the territorial community and the whole Ukraine) of educational and pedagogical zemstvos' activity of Poltava province of the investigated period is elicited.

The main stages (I – preparatory organizational, 1864. – mid 70's of the XIX century; II – scientific and methodical, mid 70's of the XIX century. – early 90's of the XIX century; III –reformatory generalized, early 90's of the XIX century. – 1918), directions (educational and methodical, organizational and pedagogical, publishing, bibliographic and expository, investigative), forms (zemstvo's primary school, evening and repeating classes for adults, students' independent work, teachers' conferences, summer general education preparatory courses for teachers, popular readings, public lectures, excursions, exhibitions etc.) and methods (audio analytic and synthetic method of teaching reading and writing, technique exercises, essay-writing and expositions etc.) of educational and pedagogical zemstvos' activity of Poltava province (second half of XIX – beginning of XX century) are defined.

The possibilities of using the progressive zemstvos' achievements of Poltava province of the investigated period are revealed in the current context of Ukraine innovative development of education: enhancement of the national ideals and values that contribute to the consolidation of the society and are the basis of national and patriotic education of youth; development and implementation of modern reform strategy of local self-governing authorities in education; strengthening the role of public state administration of education; regional material enrichment of educational content; creation of social and pedagogical centers which enable the interaction between schools and nonschools educational establishments, production, cultural, educational and public institutions etc.).

Keywords: educational and pedagogical activity, zemstvos of Poltava province, ideas, experience, educational establishments, education, upbringing.